

JERZY KOCISZEWSKI

CECHY I EFEKTY RESTRUKTURYZACJI BIPOLARNEGO ROLNICTWA POLSKIEGO W WARUNKACH TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ

Proces przechodzenia gospodarki polskiej od scentralizowanej do gospodarki rynkowej jest przede wszystkim silnie zdeterminowany poziomem rozwoju i strukturą rolnictwa, wykształconymi historycznie oraz powstaniem bipolarnego podziału po drugiej wojnie na rolnictwo Ziem Dawnych Polski (dalej ZDP) oparte na dominacji rozdrobnionego prywatnego sektora chłopskiego oraz rolnictwo ZZiP poddane eksperymentowi uspołecznienia a szczególnie oparcia na własności państwowej.

W celu poznania specyfiki rozwoju oraz kierunków restrukturyzacji rolnictwa na ZZiP na tle ZDP i kraju, poddano analizie relacje udziału głównych składowych produkcji rolnej a więc pracujących w rolnictwie, nakłady inwestycyjne oraz majątek trwały (techniczne uzbrojenie pracy) oraz zagospodarowanie ziemi (użytków rolnych) w stosunku do udziału w tworzeniu przez rolnictwo Dochodu Narodowego Brutto (dalej DNB) oraz Produktu Krajowego Brutto (dalej PKB). Dla konfrontacji poddano także porównanie z udziałem rolnictwa tego obszaru w skupie krajowym.

Cały okres rozwoju rolnictwa ZZiP podzielony został na trzy główne etapy¹: restrukturyzacji w procesie zasiedlania i zagospodarowywania tego obszaru, drugi uspołecznienie przez preferencje dla sektora państwowego 1957 - 1989 oraz trzeci, powtórnej restrukturyzacji rolnictwa ZZiP przez prywatyzację w warunkach przechodzenia do gospodarki rynkowej.

1. RESTRUKTURYZACJA ROLNICTWA ZZiP W PROCESIE ZASIEDLANIA I ZAGOSPODAROWYWANIA 1945 - 1956

Przejęcie przez Polskę po drugiej wojnie ZZiP wymusiło z jednej strony konieczność zasiedlania i w miarę pełnego zaludnienia wsi z drugiej strony przyjęcie określonej koncepcji zagospodarowania ziemi i majątku oraz uruchomienia produkcji rolnej. W procesie zasiedlania i zagospodarowywania wsi i rolnictwa ZZiP od samego początku wysuwane były różne koncepcje co do ustroju rolnego. W ramach Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych (RNdZZO) większość przedstawicieli nauki wypowiedziało się

¹ J. Kociszewski, *Proces integracji gospodarczej ZZiP z Polską*, wyd. A.E. we Wrocławiu, Wrocław 1998.

w mniejszym bądź większym stopniu za przebudową istniejącej struktury agrarnej. Przedstawiciele PPS optowali za obniżeniem granicy parcelacji majątków do 30 ha oraz powstawaniem obok prywatnych gospodarstw chłopskich również dobrowolnie zakładanych spółdzielni na wzór kooperacji duńskiej². Wg PSL majątki powyżej 100 ha miały być rozparcelowane na gospodarstwa o przeciętnej wielkości do 30 ha, małe gospodarstwa skomasowane. Na kongresie PSL w 1946 r. za zdrowe uznano gospodarstwa od 5 - 15 ha³. Obok koncepcji pozostawienia gospodarstw w nienaruszonym stanie⁴, dyskutowana była jej głęboka przebudowa do takiej jaka istniała na ZDP⁵. Zarówno zwolennicy podziału wielkich majątków jak i wypowiadający się za ich pozostawieniem sprzeciwiali się pozostawieniu w rękę państwa 1 mln ha i gospodarstw powyżej 100 ha. Pod wpływem reformy rolnej oraz procesu osadniczego w latach 1945 - 1950 dokonana została przebudowa istniejącej struktury agrarnej. Na ZDP przejęte zostały przez państwo gospodarstwa powyżej 50 ha a na ZZiP powyżej 100 ha. Zgodnie z dekretem o ustroju rolnym na ZO z 6 IX 1946 r., którego postanowienia pokrywały się z koncepcjami PPR, zalegalizowano już zasiedlone gospodarstwa oraz dzielono większe na średnie o wielkości 7 - 15 ha w zależności od warunków glebowych i innych a wielkie majątki ziemskie pozostawiono w rękę państwa pod zarządem Państwowych Nieruchomości Ziemskich (PNZ)⁶. Z przejętej ziemi 9,8 mln ha w Polsce 6,1 mln ha rozdzielono pomiędzy chłopów, państwo i inne formy własności. Na ZZiP chłopi otrzymali 3,7 mln ha tj. 61%, na których założonych zostało 57% nowo powstałych gospodarstw w Polsce⁷. W 1950 roku zarysowały się duże różnice między rolnictwem ZDP oraz ZZiP. W strukturze gospodarstw indywidualnych na ZDP zdecydowanie dominowały małe do 5 ha, które stanowiły ok. 60%, natomiast na ZZiP w takim samym procencie średnie 7 - 15 ha. Zwrot jaki się dokonał po 1948 roku przyniósł dalekosiężne skutki dla procesu zasiedlania jak i zagospodarowywania rolnictwa ZZiP. W 1949 roku na miejsce PNZ powołano do życia Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR), do których włączono Państwowe Zakłady Chowu Koni oraz Państwowe Zakłady Hodowli Roślin. Państwowa własność w rolnictwie istniała także w II RP jednak w większości bo 73% oddana była w dzierżawę a pozostała była wykorzystywana przez rolne zakłady doświadczalne i stadniny koni⁸.

Utrzymujące się trudności pełnego zasiedlenia i zagospodarowania ZZiP wymagały od państwa aktywnej polityki rolnej, ta zaś przyjęła postać forsownego uspołeczniania. W 1950 r. państwo dysponowało ok. 10% użytków rolnych kraju i do 1958 powiększyło go do ok. 12%, z tego 68% na

² S. Szwalbe, *PPS wobec zagadnień nowej Polski*, Warszawa 1946.

³ J. Borkowski, *Rola i działalność PSL*, Warszawa 1958.

⁴ S. Schmidt, *Zagadnienie ustroju rolnego na ZO*, II Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych, Kraków 1946.

⁵ W. Stys, *Zagadnienie ustroju rolnego na ZO*, II Sesja, op. cit., cz. II.

⁶ W. Słabek, *Polityka rolna w dziedzinie przebudowy ustroju rolnego ZO 1945 - 1948*, „Z Pola Walki” 1965, nr 2.

⁷ J. Kostrowicki, R. Szczęsny, *Rolnictwo*, w: *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa 1969.

⁸ *Mały rocznik statystyczny 1939*, Londyn 1941.

ZZiP. O ile w 1960 roku stanowiły one na ZDP poniżej 6% to na ZZiP powyżej 26%⁹. W 1955 roku na ogólną liczbę 6299 PGR w kraju na ZZiP funkcjonowało 3514, które dysponowały 1,5 mln ha a więc znacznie ponad przewidywaną wielkość. Zmieniły też pierwotne zadania pełnienia funkcji gospodarstw kreujących postęp w rolnictwie na rzecz coraz bardziej interwencyjnej produkcji rolnej¹⁰. Jednocześnie były one nastawione na zagospodarowanie odłogów i nieużytków, przejmowanie ziemi od chłopów, którzy ją porzucali. Zarządzane w sposób scentralizowany nie posiadały trwałej koncepcji organizacyjnej. Istotnym problemem był też ciągły niedobór pracowników oraz wysoka fluktuacja załóg, które kształtowały się wg zasad selekcji negatywnej. Pracownicy charakteryzowali się zawansowanym wiekiem, obciążeni dużą rodziną, bardzo niskim wykształceniem i kwalifikacjami¹¹.

Głównym więc czynnikiem zagospodarowania PGR stały się nakłady inwestycyjne oraz rosnące techniczne uzbrojenie pracy. Forsowanemu społeczeństwu wsi i rolnictwa towarzyszyło współdzielczanie rolnictwa, które szczególne rozmiary przyjęło na ZZiP. Nie wyciągano wniosku z faktu, że opornie przebiegało osadnictwo parcelacyjno-osadnicze, w wyniku którego do 1949 roku założono zaledwie 112 takich spółdzielni¹². Do 1956 roku przymusowo założono najwięcej rolniczych spółdzielni produkcyjnych na ZZiP, które stanowiły więcej niż połowę powołanych do życia w kraju. O nietrwałości i niechęci ludności wiejskiej do takiej formy gospodarowania świadczył ich nagły upadek w 1956 roku¹³. Uspołecznienie wsi i rolnictwa na ZZiP rzutowało na zasiedlenie i zagospodarowanie sektora chłopskiego. Wyrażało się to w braku stabilizacji regulacji prawnej własności ziemi, wysokimi obciążeniami gospodarstw w postaci dostaw obowiązkowych, które obejmowały ok. 90% całej produkcji zbożowej, niskimi cenami za produkcję sprzedaną, ograniczaniu kredytów, wysokimi opłatami podatku gruntowego. Produkcja rolna stawała się coraz mniej opłacalna¹⁴.

Z porównania stanu i wykorzystania głównych czynników wytwórczych na ZZiP pracujących w rolnictwie, powierzchni użytków rolnych, majątku trwałego w okresie zasiedlania i zagospodarowywania z uzyskanymi efektami w postaci udziału w skupie krajowym produktów rolniczych, będących w dużym stopniu zbliżonymi do produkcji towarowej oraz najbardziej syntetycznym wyrazem jakim był udział w tworzeniu DNB, wynikało, że było ono dalekie od pełnego zagospodarowania (tab. 1).

W strukturze zagospodarowania ziemi, w użytkach rolnych zarówno ZZiP jak i ZDP w podobnej proporcji dominowały grunty orne, które były wykorzystywane głównie pod zasiew 4-rech zbóż (tab. 2). Na ZZiP jednak ze względu na wyraźne niedołudnienie liczba pracujących w rolnictwie na

⁹ W. Tyszkiewicz, *Struktura agrarna Polski 1945 - 1975*, w: *Dokumentacja geograficzna IG i KPZK*, z. 1, Warszawa 1978.

¹⁰ W. Misiuna, *Rolnictwo na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, wyd. Poznań, Poznań 1965.

¹¹ W. Dzun, *PGR w rolnictwie polskim 1944 - 1990*, IRWiR, Warszawa 1991.

¹² P. Dziurzyński, *Integracja prawna i gospodarcza na ZO*, „Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego” 1970, z. 12.

¹³ R. Robakowski, *Spółeczno-polityczne problemy rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w Polsce 1944 - 1956*, wyd. UAK, Poznań 1986.

¹⁴ Z. Kozłowski, *Obowiązkowe dostawy w planie 6-cio letnim*, Warszawa 1960.

Relacje czynników produkcji i dochodu narodowego w rolnictwie w przekroju ZZiP i ZDP

Regiony Obszary	1960								1986								1997								Produkt krajowy brutto (PKB)			Skup produktów rolnicz.
	Pracujący w rolnictwie		Powierzchnia użytków rolnych	Nakłady inwestycyjne	Majątek trwały		Dochód narodowy brutto (DNB)	Skup produktów rolniczych	Pracujący w rolnictwie		Powierzchnia użytków rolnych	Nakłady inwestycyjne	Majątek trwały		Dochód narodowy brutto (DNB)	Skup produktów rolniczych	Pracujący w rolnictwie*		Powierzchnia użytków rolnych	Nakłady inwestycyjne	Majątek trwały							
	Og.	na 100 ha			Og.	na 100 ha			Og.	na 100 ha			Og.	na 100 ha			Og.	na 100 ha			Og.	na 100 ha	Og.	na 100 ha	Og.	na 100 ha	Og.	
	Śląsk Dolny	4,6	25	5,9	6,1	9,9	36 536	6,0	7,2	4,5	24	5,9	5,6	6,1	43 026	6,4	6,4	3,7	15	6,0	5,3	5,3	5 507	6,1	6,1	6,1		
— Opolski	3,2	34	3,0	3,9	6,1	43 261	3,6	4,1	2,6	28	2,9	3,2	3,4	48 766	3,2	4,2	2,3	19	2,9	3,2	3,2	6 794	4,2	4,4	4,8			
Ziel.-Gorz.	2,2	21	3,4	3,7	5,1	34 713	2,5	3,0	2,6	21	3,8	3,8	3,7	40 815	3,3	3,8	1,8	11	3,8	3,2	3,2	5 129	3,6	2,8	3,5			
Pomorze																												
— Zach.	1,8	15	3,7	3,8	4,4	27 248	2,6	3,6	1,9	21	2,8	2,5	2,5	37 005	2,6	3,4	0,9	8	2,9	2,6	2,6	5 523	2,6	2,2	3,5			
— Śródkowe	2,2	14	4,9	4,8	4,4	21 520	2,8	3,4	2,8	22	4,0	3,2	3,2	32 426	3,1	4,2	1,4	8	3,9	3,0	3,0	4 743	2,9	1,9	3,0			
— Gdańskie	2,1	20	3,3	2,5	4,4	30 052	3,1	3,8	3,7	27	4,2	4,4	3,9	38 677	4,1	4,8	2,2	13	4,2	3,1	3,1	5 454	3,7	3,5	3,6			
Warmia i Mazury	3,2	20	6,4	5,7	6,5	23 303	4,0	4,8	4,6	22	6,5	5,1	4,8	30 893	4,7	6,5	2,9	11	6,4	5,2	5,2	5 010	4,3	2,8	5,2			
ZZiP	19,3	20	30,8	32,5	40,5	30 286	24,6	29,9	22,7	23	30,1	27,8	27,6	38 025	27,4	33,3	15,3	12	30,1	26,3	26,3	5 778	27,4	20,8	29,7			
ZDP	80,7	37	69,2	67,5	59,2	18 724	76,4	70,1	77,3	34	69,9	72,2	72,4	43 138	72,6	66,7	84,7	29	69,9	73,7	73,7	6 482	72,6	79,2	70,3			
Polska	100	32	100	100	100	22 178	100	100	100	31	100	100	100	41 661	100	100	100	24	100	100	100	6 149	100	100	100			

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: *Dochód narodowy wg województw 1960 - 1961* (szacunek), GUS, Warszawa 1963 s. 6; *Dochód narodowy Polski wg województw 1986* (szacunek) GUS Warszawa 1989; *Produkt krajowy brutto i dochody ludności wg województw 1992*, Zakł. Bad. Stat. Ekon. GUS, PAN Warszawa 1994, cz. I; *Produkt krajowy brutto wg województw 1995* (szacunek), GUS, PAN i WUS w Katowicach 1997; *Przekroje terenowe 1945 - 1965*, GUS Warszawa 1967; *Rozwój województw 1960 - 1970*, GUS, Warszawa 1971; *Rocznik statystyczny inwestycji i środków trwałych 1946 - 1966*, GUS, Warszawa 1968; *Narodowy spis powszechny. Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności*, GUS, Warszawa 1990; *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa 1986 - 1990*, GUS, Warszawa 1992; *Rocznik statystyczny województw 1987*, GUS, Warszawa 1987; *Rocznik statystyczny województw 1997*, GUS, Warszawa 1997; *Województwa 1985 - 1995*, GUS, Warszawa 1996; *Rocznik statystyczny 1990*, GUS, Warszawa 1990; *Rocznik statystyczny 1997*, GUS, Warszawa 1997.

— PKB jest większy od DNB o wartość usług niematerialnych. Na szczeblu województw w 1995 r. odpowiada wartości dodanej brutto.

— DNB i PKB tworzone przez rolnictwo, leśnictwo i łowiectwo.

— Wskaźnik majątku trwałego na pracującego w rolnictwie w cenach bieżących,

— * Pracujący w rolnictwie włącznie z leśnictwem i łowiectwem.

— Dolny Śląsk (woj. jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie, wrocławskie); Śląsk Opolski (opolskie); Ziel. - Gorzowski (gorzowskie, zielonogórskie); Pomorze Zachodnie (szczecińskie); Pomorze Środkowe (koszalińskie, słupskie); Pomorze Gdańskie (gdańskie, elbląskie); Warmia i Mazury (olsztyńskie, suwalskie).

Zmiany w strukturze zagospodarowania ziemi w rolnictwie w przekroju Ziemi Zachodnie i Północne oraz Ziemi Dawne Polski

Regiony Obszary	Struktura wykorzystania użytków rolnych																								
	Ogółem*	Powierzchni									Własności						Gospodarstw indywidualnych w ha								
		1960			1986			1997			1960		1986		1997		1960			1990			1997		
		grunty orne	sady	użytki ziel.	grunty orne	sady	użytki ziel.	grunty orne	sady	użytki ziel.	państwowe	indywidualne	państwowe	indywidualne	państwowe	indywidualne	0-5	5,1-15	>15	1-5	5,1-15	>15	1-5	5,1-15	>15
Śląsk Dolny	100	80,9	1,1	18,0	73,7	0,8	25,5	78,2	0,9	20,9	21,8	77,5	35,0	57,2	11,2	71,8	49,6	49,6	0,8	46,4	45,3	8,3	51,9	36,2	11,9
– Opolski	100	84,3	1,2	14,5	81,7	0,8	17,5	86,1	0,6	13,3	18,3	80,4	28,2	58,4	14,0	62,9	60,6	37,3	2,1	60,8	32,4	6,8	54,2	33,6	12,2
Ziel. –Gorz.	100	77,4	0,9	21,7	75,2	0,7	24,1	77,3	0,8	21,9	23,8	75,7	45,5	45,9	18,0	75,1	48,2	49,8	2,0	48,0	38,6	13,6	51,4	32,4	16,2
Pomorze – Zach.	100	76,7	1,0	22,2	76,1	0,7	23,1	76,9	0,7	22,4	37,5	61,4	56,4	35,0	13,2	58,5	45,0	52,0	3,0	37,5	43,5	19,0	38,4	34,5	27,1
– Środkowe	100	82,5	0,8	16,7	77,5	0,5	22,0	79,4	0,4	20,2	34,3	65,5	55,0	40,6	17,0	61,4	40,4	54,3	5,3	32,9	44,3	22,9	41,0	32,7	26,3
– Gdańskie	100	78,0	0,8	21,2	75,2	0,6	24,2	78,7	0,6	20,7	22,1	76,4	34,2	60,2	6,6	76,6	42,8	46,6	10,6	32,4	49,3	18,3	36,2	41,8	22,0
Warmia i Mazury	100	74,9	0,7	24,4	67,2	0,3	32,5	66,9	0,3	32,8	25,1	74,3	39,0	57,9	16,4	74,5	31,0	58,7	10,6	22,6	47,7	29,7	24,7	39,1	36,2
ZZiP	100	79,0	0,9	20,1	74,2	0,6	25,1	76,5	0,6	22,9	26,3	72,9	41,1	52,4	13,7	70,0	46,4	49,3	4,3	40,9	43,3	15,8	43,3	36,3	20,4
ZDP	100	77,9	1,9	20,7	78,3	1,7	20,5	76,1	1,8	22,1	5,5	93,1	9,1	85,6	3,7	87,3	62,2	34,9	2,9	54,9	40,7	4,4	58,5	35,2	6,3
Polska	100	79,4	1,3	20,5	77,1	1,4	24,5	76,3	1,4	22,3	11,9	86,9	18,6	76,0	6,7	82,1	59,2	37,7	3,1	52,8	41,1	6,1	56,2	35,4	8,4

Źródło: Jak w tabeli 1.

Użytki zielone: pastwiska i łąki.

* Ogółem 1960 - 1997.

1 ha użytków była blisko 5-cio krotnie niższa niż na większej części kraju, co było przede wszystkim skutkiem sytuacji w PGR, których udział w strukturze własności ziemi już wtedy był wysoki. Na ZDP natomiast dominowała własność prywatna – chłopska a własność państwowa nie odgrywała większej roli (tab. 2). Na odrębność dróg rozwojowych obu obszarów wpływały więc nie tylko zasoby siły roboczej czy różnice w strukturze własności ziemi ale także struktura agrarna gospodarstw chłopskich oraz relacje czynników produkcji w stosunku do efektów produkcyjnych. Na ZDP także wskutek reformy rolnej, dalej zdecydowały gospodarstwa od 0,5 do 5 ha, które stanowiły ok. 2/3 i nie potrafiły uwolnić się od naturalnego gospodarowania, natomiast na ZZiP kręgosłupem wśród gospodarstw stały się wielkości od 7 - 15 ha znacznie bardziej towarowe. Struktura zagospodarowania rzutowała wprost na efekty produkcyjne. Niski udział pracowników rolnych, został zastąpiony rosnącymi wydatkami inwestycyjnymi oraz bardzo wysokim poziomem technicznego uzbrojenia pracy. W latach 1950 - 1957 wydatki inwestycyjne na PGR, które wynosiły 28% nakładów na rolnictwo w kraju były dwukrotnie wyższe niż udział tego sektora w użytkach rolnych¹⁵. Wskaźnik majątku trwałego na 1 pracownika we wszystkich regionach ZZiP znacznie przewyższał ZDP, na Śląsku 2 i 2,5-krotnie (tab. 1). Tendencje w tym okresie do powiększania produkcji rolnej na tym obszarze przez zagospodarowanie użytków rolnych oraz wzrost technicznego uzbrojenia ziemi czyniło to rolnictwo kapitałochłonnym i ekstensywnym. W konsekwencji w 1960 roku udział ZZiP w tworzeniu DNB przez rolnictwo kraju w stosunku do udziału czynników wytwórczych z wyjątkiem pracujących był wyraźnie niższy (tab. 1). Zagospodarowanie rolnictwa w latach 1945 - 1956 nie przyniosło także porządnych efektów w porównaniu z okresem przedwojennym a wskaźniki produkcji na 100 ha pod względem produkcji 4 zbóż, ziemniaków, buraków cukrowych, trzody chlewnej nie zostały odbudowane¹⁶. Ciężar produkcji rolniczej ZZiP opierał się na sektorze chłopskim czemu wyraz dawał skup produktów rolniczych (stanowił on ok. 80 - 85% produkcji towarowej), w którym sektor ten uczestniczył w 3/4 przy niskim udziale PGR¹⁷, w konsekwencji w stosunku do czynników wytwórczych poza pracującymi w rolnictwie jego udział, w skupie krajowym był dość wysoki ale znacznie niższy od udziału głównych czynników wytwórczych w kraju (tab. 1).

2. USPOŁECZNIANIE ROLNICTWA ORAZ PREFERENCJE DLA SEKTORA PAŃSTWOWEGO 1957 - 1989

W kolejnych dekadach podejmowano próby reformowania rolnictwa polskiego, nie zmieniły się jednak fundamentalne założenia, którego celem było uspołecznienie rolnictwa, głównie przez upaństwowienie¹⁸. Po 1956 roku

¹⁵ W. Misiuna, *Rolnictwo polskie...*

¹⁶ W. Tyszkiewicz, *Struktura agrarna Polski...*

¹⁷ *Rolnictwo i polityka agrarna lat 70-tych*, pod red. A. Wosia, Warszawa 1982.

¹⁸ Z. Bajana, *Polityka rolna PRL*, PWE, Warszawa 1984.

na ZZiP złagodzona restrykcyjną politykę wobec sektora chłopskiego, podjęto regulację własności gospodarstw, z kolei z początkiem lat 70-tych w warunkach ostrego kryzysu żywnościowego w kraju, podjęto próbę reformowania przez zniesienie dostaw obowiązkowych, zrównania ludności wiejskiej z innymi grupami ludności, wprowadzono bardziej elastyczny system cen na produkty rolne, zaczęto wspierać ruch specjalizacji produkcji i inne¹⁹. Kryzys społeczno-gospodarczy rolnictwa w latach 80-tych przybrał charakter strukturalny. W strategii rozwoju rolnictwa położono nacisk na cele makroekonomiczne, całkowicie bagatelizowano uwarunkowania przyrodnicze i społeczno gospodarcze regionów co powodowało niekorzystny kierunek przemian rolnictwa na ZZiP²⁰. Jeśli idzie o zagospodarowanie użytków rolnych, to w kolejnych dekadach systematycznie rosły zasoby PGR, których udział w kraju osiągnął tylko 12% ale pogłębiła się różnica w upaństwowieniu rolnictwa na obu obszarach. O ile na ZDP udział tej własności kształtował się na poziomie ok. 9% to na ZZiP przekroczył 40% użytków rolnych, a w niektórych regionach północnych znacznie powyżej połowę. Wiara o wyższości wysoko skoncentrowanego rolnictwa państwowego oraz schyłek sektora drobnotowarowego chłopskiego stawiała się więc bardzo realna (tab. 2). Równocześnie polityka rolna wobec tego sektora wywołała szereg negatywnych zjawisk²¹. Przede wszystkim na ZZiP pogarszała się struktura agrarna gospodarstw indywidualnych, w której szybko rósł udział małych kosztem znacznego spadku dotychczasowo największej grupy 7 - 15 ha. W latach 80-tych postępująca polaryzacja przybrała jeszcze inny kierunek, rósł udział użytków gospodarstw dużych powyżej 15 ha co najsilniej zarysowało się w regionach północnych a szczególnie na Warmii i Mazurach gdzie po raz pierwszy nastąpił przełom, a udział tych gospodarstw był już wyższy niż gospodarstw do 5 ha. Była to więc tendencja zasadniczo odmienna niż na ZDP gdzie zmiany w strukturze agrarnej postępowały bardzo wolno a w dalszym ciągu dominowały gospodarstwa małe w dużej części oparte na gospodarce naturalnej (tab. 2). PGR w coraz większym zakresie kosztem ich naturalnej funkcji wspierania postępu agrotechnicznego, zamieniały się głównie w producenta rolnego.

W latach 60-tych skierowano do rolnictwa 5-cio krotnie więcej środków finansowych niż w poprzedniej dekadzie, ale aż 70% na rozwój PGR²². Były one też kontynuowane w latach 70-tych, w których udział w ogólnych nakładach inwestycyjnych na rolnictwo wynosił 31%²³. Na ZZiP udział inwestycji PGR w zależności od regionu sięgał 80 - 90% nakładów na rolnictwo. Dopiero w końcu lat 80-tych dokonano pod tym względem zmian, ograniczono wydatki na PGR a więcej skierowano do sektora prywatnego, co dało ten skutek, że po raz pierwszy techniczne uzbrojenie w obu typach rolnictwa zbliżyły się²⁴, a wyrażone majątkiem trwałym na

¹⁹ *Rolnictwo w XXX-leciu Polski Ludowej*, PWRiL, Warszawa 1974.

²⁰ Z. Kozłowski, *Obowiązkowe dostawy...*

²¹ A. Szemberg, *Przemiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, Studia KPZK 1976, t. LV, tab. I - V

²² W. Misiuna, *Rolnictwo polskie...*

²³ Z. Bajan, *Polityka rolna...*

²⁴ J. Kowaliszyn, *Spoleczno-ekonomiczne uwarunkowania i skutki postępu naukowo-technicznego w rolnictwie*, Warszawa 1990.

1 ha użytków rolnych było już nawet na ZDP wyższe (tab. 1). Ograniczanie rozwoju sektora chłopskiego łączyło się z transferem ziemi do PGR, rzekaniem się za emerytury i renty przez rolników gospodarstw i dynamiczny odpływ ludności wiejskiej, a cały obszar ZZiP stał się emigracyjnym co pogłębiało i tak już ujemne saldo migracji między ZZiP oraz ZDP. Pojawiło się zjawisko wyludniania wsi²⁵, po raz pierwszy po 1970 roku zmalała liczba gospodarstw indywidualnych²⁶. Niska zasiedloność tej ludności, trudności w zaopatrzeniu się w nowej ojczyźnie lokalnej zaowocowała biernością czego wyrazem był stosunek do racjonalnego gospodarowania a to zaś wymagało m.in. inwestowania. Niestety w latach 60 i 70-tych spośród ogółu oddanych do użytku w kraju ilości budynków gospodarczo mieszkalnych na wsi ZZiP była bardzo niska a zaciąganie kredytów w bankach przez ludność na te cele w latach 1956 - 1960 wynosiła zaledwie 14,0% a 1965 - 1970 ok. 18% kredytów krajowych²⁷.

Preferowanie rolnictwa państwowego rzutowało wprost na relacje ekonomiczne całego rolnictwa tego obszaru i jego efektywność. Na tle ZDP w dalszym ciągu rolnictwo ZZiP posiadało cechy odpowiadające rolnictwu kapitałochłonnemu oraz ekstensywnemu. O ile relacje głównych czynników produkcji oraz struktura wykorzystania ziemi na ZDP wykazywały że ich udział był niższy niż udział w tworzeniu DNB, to na ZZiP było odwrotnie i pomimo że pod koniec lat 80-tych były one zbliżone, to jednak pozostały w proporcji udziały wszystkich czynników poza pracującymi, były wyższe niż udział rolnictwa z tego obszaru w tworzeniu DNB. Ostatecznie ocena obu tych typów rolnictwa preferowanego na ZZiP rolnictwa państwowego oraz rozdrobnionego rolnictwa chłopskiego na ZDP wypada korzystniej dla tego ostatniego, i tylko na Śląsku, na którym udział rolnictwa państwowego był niższy, a relacje te były zbliżone do relacji występujących na ZDP (tab. 1 i 2).

Polityka państwa wobec ZZiP preferująca sektor rolnictwa społecznie, zachwiała podstawami racjonalnego rozwoju rolnictwa na rzecz osiągnięcia celów politycznych i ideologicznych. W poważnym stopniu było to spowodowane relacjami ekonomicznymi, które występowały w gospodarowaniu w PGR. Efektywność produkcji rolniczej nie tylko była ujemna ale stale się pogarszała. W latach 1970 - 1980 wynik finansowy bez dotacji w przeliczeniu na 1 ha bez dotacji wynosił (-) 1061 do (-) 10108. Dodatni wynik finansowy był możliwy jedynie dzięki dotacjom państwa, których udział w tych latach zwiększył się z 259 do 329,5%. Duży wpływ na to miały wydatki na cele socjalne w tym na budownictwo mieszkaniowe dla nowych pracowników. Jedynym wyraźnym efektem takiej polityki było, że udział rolnictwa ZZiP w krajowym skupie produktów rolniczych zwiększył się w latach 1960 - 1986 z ok. 30% do ponad 33% w tym głównie pod wpływem przeważającego udziału PGR (tab. 1).

²⁵ P. Eberhardt, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne 1989, nr 148.

²⁶ *Rolnictwo i polityka rolna lat 70-tych*, pod red. A. Wosia, Warszawa 1982.

²⁷ *Przekroje terenowe 1945 - 1965*, GUS, Warszawa 1967; *Rocznik Statystyczny Inwestycji i Środków Trwałych 1972*, Warszawa 1972.

3. RESTRUKTURYZACJA ROLNICTWA W PROCESIE TRANSFORMACJI DO GOSPODARKI RYNKOWEJ

Słabą efektywność rozwoju polskiego rolnictwa, w tym w wyniku eksperymentu uspołeczniania na ZZiP, postanowiono rozwiązać ponownie przez eksperyment początkowo w 1989 uwolnienia cen na produkty rolne a następnie modyfikację funkcjonowania PGR do 1991 roku. Jednocześnie w tym okresie przyjętą błędną koncepcję szczególnie do rolnictwa ZZiP – rozwiązania jego problemów przy pomocy tylko mechanizmu rynkowego. Dopiero powołanie do życia Agencji Skarbu Państwa zapoczątkowało uruchomienie regulującej funkcji państwa dostosowującej rolnictwo tego obszaru do wymogów gospodarki rynkowej²⁸.

O efektach zmian strukturalnych w rolnictwie ZZiP na tle ZDP w latach 1986/1990 - 1997 dowiadujemy się z porównania kierunków zmian w relacji czynników wytwórczych i udziału obu obszarów w tworzeniu DNB i PKB. Pod względem wykorzystania użytków rolnych w kraju zasadnicze zmiany zaszyły w strukturze własnościowej, natomiast nieznaczne w sposobie zagospodarowania powierzchni oraz nieco przyspieszonej koncentracji gospodarstw indywidualnych. Nie nastąpił też przełom w produkcyjnym sposobie wykorzystania ziemi, tj. w strukturze zasiewów (tab. 1).

W okresie przyspieszonego wzrostu gospodarczego zwykle następuje radykalna zmiana sposobu wykorzystania użytków rolnych polegająca na spadku gruntów ornych oraz zwiększeniu użytków zielonych w tym państwie²⁹. Takie tendencje można dostrzec tylko na ZDP, a na ZZiP nawet ich wzrost, w każdym bądź razie w regionach północnych posiadających specyficzne warunki przyrodniczo-fizjograficzne. W strukturze zasiewów natomiast główną reakcją na potrzeby rynku żywnościowego był skok w uprawie 4 zbóż i tylko w małym stopniu zwiększenie udziału produkcji surowcowej, w tym buraków cukrowych, determinującej przecież rozwój przetwórstwa żywności (tab. 2). Z chwilą wprowadzenia w sierpniu 1989 roku urynkowanej gospodarki żywnościowej, PGR doznały szoku cenowego i dochodowego, zmieniła się ich sytuacja na rynku dóbr konsumpcyjnych oraz inwestycyjnych. W latach 1990 - 1991 PGR próbowały jeszcze dostosować się do wymogów gospodarki rynkowej poprzez zmiany organizacyjne, zmniejszenie zatrudnienia i nakładów inwestycyjnych, zwiększyły udział produkcji roślinnej, zaktywizowały przetwórstwo rolne oraz produkcję pozarolniczą i usługi. Poprawiły znacznie efektywność gospodarowania i w 1990 osiągnęły nawet zysk, był to jednak zysk „papierowy” zamrożony w zapasach i produkcji w toku. Większość przedsiębiorstw nie miała pieniędzy na zapłacenie dywidendy, podatków, rat i odsetek od kredytów i wynagrodzeń załogi. W 1991 r. około połowa z nich utraciła zdolność kredytową a w rok później już 70%³⁰. Wszystko co się później stało a więc decyzja o ich likwidacji było już skutkiem opcji politycznej.

²⁸ W. Dzun, *Dostosowanie państwowych gospodarstw rolnych do gospodarki rynkowej*, „Wies i Rolnictwo” 1993, z. 2, s. 102.

²⁹ A. Gelei, *Trendy wzrostu gospodarczego*, PWN, Warszawa 1974, s. 78 i n.

³⁰ A. Bisaga, *Kierunki przemian własnościowych rolnictwa państwowego*, Opole 1997 (praca doktorska).

W oparciu o ustawę o zagospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z 19.10.1991 roku, która przewidywała likwidację PGR i przejście majątku do zasobu Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa³¹, w latach 1992 - 1995 likwidacji uległy wszystkie PGR³² a na ich miejsce utworzono gospodarstwa skarbowe. Wg danych za 1997 rok z przejętych 4506,2 tys. ha przez AWR do zagospodarowania gruntów na trwałe rozdysponowane zostało z tego tylko 11,7%, w tym 431,9 tys. ha w formie sprzedaży a więc większość zasobu ziemi bo 65,0% została wdzierżawiona a część przekazana w administrowanie – 7,3% oraz w zarząd i wieczyste użytkowanie 1,5%, na zagospodarowanie oczekuje 14,6% ziemi³³.

Jak się można było spodziewać główną formą prywatyzacji zasobów AWR stała się dzierżawa spółkom tworzonym przez byłych pracowników PGR. O dominacji tej formy prywatyzacji decyduje brak kapitału prywatnego oraz przewaga podaży ziemi nad popytem na nią³⁴. Zaczął się rozwijać nowy proceder handlowy polegający na tym, że ziemia po PGR stała się przedmiotem spekulacji i wykupywania przez spółki nie mające nic wspólnego z produkcją rolną. Spodziewają się one, że ziemia przy obecnie niskiej cenie stanie się w przyszłości rentowna³⁵.

W wyniku prywatyzacji PGR następuje transfer ziemi z sektora publicznego oraz prywatnego. W latach 1990 - 1997 udział użytków rolnych sektora prywatnego na ZDP zwiększył się do 85%, jednak praktycznie był to transfer z PGR do gospodarstw indywidualnych, których stan posiadania w tym sektorze wynosił 82%. Radykalnie spadły użytki sektora publicznego do 15% które w 91% były własnością Skarbu Państwa. Przechodzenie do gospodarki rynkowej nie sprzyja pozytywnym przemianom agrarnym, a rosnące bezrobocie zrodziło skłonność do polaryzacji³⁶. Spadkowi na ZZiP liczby gospodarstw indywidualnych towarzyszy wzrost małych, które stanowią największą liczbę przed dotychczas największą grupą 7 - 15 ha oraz spory przyrost grupy powyżej 15 ha, które w regionach północnych przekraczają 25%. Proces ten niesie ze sobą daleko mniejsze efekty na ZDP, kosztem głębszego spadku gospodarstw średnich wzrósł udział gospodarstw małych do około 59% a w minimalnym zakresie gospodarstw dużych (tab. 1).

W latach 1990 - 1993 doszło do szybkiego zmniejszenia się liczby pracujących w rolnictwie kraju, a szczególnie na ZZiP co wywołało względny przyrost udziału na ZDP a w konsekwencji większe dysproporcje pracujących na 100 ha na obu obszarach (tab. 1). Negatywnym efektem było pojawienie się wysokiego bezrobocia na wsi, które wynosi 46,2% ogólnej liczby zarejestrowanych bezrobotnych w kraju i chociaż ma ono tendencję malejącą, to jest ono wyrazem zaczynających się głębszych przemian w rol-

³¹ Ustawa o zagospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z 19.10.1991, Dz. U. Nr 107.

³² B. Baborska, *Uwarunkowania ekonomiczne i przebieg procesu prywatyzacji majątku byłych PGR, w: Ekonomiczne aspekty transformacji gospodarczej w Polsce*, AE, Wrocław 1996, s. 115 i n.

³³ *Rocznik statystyczny województwa 1997*, GUS, Warszawa 1997, s. 353.

³⁴ W. Stabek, *Polityka rolna...*

³⁵ Spółka „Elektrim” dysponuje np. 7 tys. ha, a FSO 1,7 tys. ha; dane za: *Obszarnicy III RP*, „Wprost” 1996, nr 50.

³⁶ A. Szemberg, *Przemiany agrarne w latach 1988 - 1992 (badania ankietowe)*, IRWiR, Warszawa 1993, s. 2.

nictwie³⁷. O powolnych zmianach polskiego rolnictwa świadczy fakt, że w ostatnich kilku latach liczba pracujących znowu rośnie a ich udział wśród ogółu pracujących w gospodarce utrzymuje się ciągle na poziomie ok. 28%³⁸. Tak więc rysujące się zmiany w tym czynniku wytwórczym dostrzec można jedynie na ZZiP, który nie tylko obniża się bezwzględnie ale też w stosunku do pracujących w gospodarce na ZZiP. Zmniejszyło się także znaczenie inwestycji, których wraz z ogólnym spadkiem stopy inwestycji w kraju, obniżyły się równomiernie na obu obszarach, jednakże wskutek skierowania większego strumienia w latach 80-tych do sektora chłopskiego wywołało to przyspieszony wzrost technicznego uzbrojenia produkcji na ZDP, tak że wraz z upadkiem PGR wskaźnik ten na 1 ha jeszcze bardziej przewyższał występujący na ZZiP (tab. 1).

Ruchy dyferencjacji, komplementarności i substytucji czynników wytwórczych w rolnictwie w stosunku do tworzonego PKB są jeszcze zbyt słabe by wyzwolić wyższą efektywność produkcji rolnej oraz zmniejszyć jego naturalizację, która w gospodarstwach indywidualnych wyraża się w tym, że połowa produkcji jest przeznaczana na konsumpcję własną. Wraz z ogólnym zmniejszeniem się wkładu rolnictwa w tworzenie PKB z 13,6% w 1986 r. do 7,5% w 1992 roku nie uległ zmianie udział rolnictwa obu obszarów w jego tworzeniu. I dopiero w kolejnych latach przy utrzymującym się na tym samym poziomie wkładzie rolnictwa w tworzenie PKB, funkcja produkcji rolnej na ZZiP malała, a wg szacunków z 1995 r. nawet jego poważny regres do poziomu najniższego w całym okresie powojennym, a szczególnie w regionach, w których PGR dotychczas posiadały najwyższy udział własności użytków rolnych (tab. 1).

Relacje udziału czynników wytwórczych i rolnictwa w tworzeniu PKB obu obszarów, wykazały, że pewnych zmian efektywności gospodarowania można się dopatrzeć dopiero w latach 1992 - 1995 (tab. 1). O ile na ZDP zarysowała się tendencja do polepszania, a głównym tego przejawem był ich niższy udział w porównaniu z udziałem w tworzeniu PKB (z wyjątkiem liczby pracujących), to na ZZiP odwrotnie uległa ona pogorszeniu – wzrósł udział czynników produkcyjnych w stosunku do udziału w tworzeniu PKB przez rolnictwo i tylko pracujących był niższy (tab. 2). Najbardziej drastycznie regres zarysował się w regionach północnych, odwrotnie jak na Śląsku na którym są one bardzo korzystne (tab. 1). Przy braku danych o PKB za 1997 roku, pewnym weryfikatorem zarysowanych tendencji może być skup towarów rolniczych na obu obszarach. Wraz z ogólnym obniżeniem się w latach 1990 - 1997 wartości skupu o ok. 22%, jego spadek na ZZiP był głębszy niż na ZDP a w konsekwencji udział w nim tego obszaru spadł z ok. 1/3 do 30%. Zwraca jednak uwagę fakt, że likwidacja PGR, które z natury były bardziej towarowe niż gospodarstwa chłopskie, spowodował ogólne obniżenie się towarowości produkcji rolnej w kraju ale przede wszystkim na ZZiP. W konsekwencji skup w latach 1986 - 1997 na obu obszarach opiera się na gospodarce chłopskiej (tab. 1).

³⁷ Informacja o sytuacji społeczno-gospodarczej województw, GUS, Warszawa 1998, s. 16 i n.

³⁸ Województwa 1990 - 1995, GUS, Warszawa 1996, s. 10 - 11; Rocznik statystyczny województw 1997.

Doświadczenia rozwoju rolnictwa w okresie Polski Ludowej a przede wszystkim na ZZiP nakazują uwzględnić przynajmniej kilka aspektów. Dokonana analiza wykazała że dostosowanie się rolnictwa obu obszarów do gospodarki rynkowej postępuje odmiennie. Wyjątkowo słabe są zmiany w rozdrobnionym rolnictwie ZDP, natomiast głębszej restrukturyzacji jest poddawane na ZZiP szczególnie przez prywatyzację. Jeśli uwzględnimy historyczne uwarunkowania oraz stan obecny, to wykształcenie racjonalnej struktury agrarnej na tym obszarze będzie procesem długotrwałym i bez regulującej funkcji państwa osiągnięcie tego celu nie będzie możliwe³⁹. Wypracowanie długofalowej koncepcji restrukturyzacji rolnictwa ZZiP jest niezbędnym zarówno z powodów konieczności dostosowania go do konkurencji rolnictwa globalnego jak i integracji z Unią Europejską, tym bardziej że staje się ono buforem dla stawienia czoła konkurencyjnemu rolnictwu zachodnioeuropejskiemu a ziemia musi nabrać zarówno wartości jako dobro ekonomiczne ale też musi zachować wartości narodowe.

Biorąc pod uwagę istniejące uwarunkowania fizjograficzne i bonitacyjne gleby, sieć osadniczą, społeczne oraz ekonomiczne narzucają się następujące możliwe kierunki rozwoju. Ze względu na brak kapitału państwowego i prywatnego należy powrócić, po okresie kompromitacji, do doświadczeń rolnictwa spółdzielczego jakie występuje w rozwiniętych krajach⁴⁰. Wraz z naturalną tendencją do zmniejszania upraw rolnych, otwierają się możliwości zmiany ich części na rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, powiązane z rozwojem sektora usługowego a szczególnie turystyką i rekreacją oraz wypoczynkiem⁴¹. Ten kierunek działania sprzyjać będzie rozwojowi wielofunkcyjnej wsi i rolnictwa⁴². Inną ofertą składaną przez AWR jest tworzenie warunków dla nowego osadnictwa na wsi ZZiP, które by łączyło się z likwidacją słabych gospodarstw rolnych na ZDP. Jest to odpowiedź na proces wyludniania się wsi ZZiP. Słabość tej koncepcji wynika z konfrontacji z doświadczeniami planu przesiedleńczego ludności wiejskiej ZDP na ZZiP realizowanego w latach 1945 - 1950. Nawet gdyby tego rodzaju tendencje zaczęłyby się urealniać, to przede wszystkim obowiązkiem państwa jest tworzenie warunków dla podtrzymania z takim trudem rodzącej się tożsamości społeczności lokalnych ZZiP m.in. przez preferencje kredytowe i ulgi będące podstawą osiągnięcia opłacalności produkcji rolnej i usług przez gospodarstwa rodzinne⁴³, a w konsekwencji dostosowanie się ich do wymogów konkurencji i wymogów rolnictwa Unii Europejskiej⁴⁴. Gromadzenie kapitału wewnętrznego zarówno prywatnego jak i państwowego, angażowa-

³⁹ A. Woś, *Warianty strategii rozwoju polskiego rolnictwa w kraju*, w: *Polityka rolna – element rozwoju gospodarczego Polski*, PTE, Warszawa 1996.

⁴⁰ K. Boczar, *Doświadczenia spółdzielczości w krajach Europy Zachodniej i możliwości wykorzystania ich przez polską spółdzielczość rolniczo-handlową*, Warszawa 1992.

⁴¹ Wypowiedź ambasadora Niemiec na temat programu premiera Brandenburgii Stolpego dotyczącego zagospodarowania obu stron Odry i Nysy Łużyckiej, „Gazeta Wyborcza” z 14.11.1991 r.

⁴² Szerzej: *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych*, pod red. M. Kłodzińskiego i J. Okuniewskiego, IRWiR, Warszawa 1993; także: M. Kłodziński, *Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, „Więś i Rolnictwo” 1993, nr 3, s. 28 i n.

⁴³ W RFN gospodarstwa rodzinne poniżej 50 ha zajmują 80,4% użytków rolnych.

⁴⁴ A. Leopold, *Zasady restrukturyzacji rolnictwa*, Ekspertyza dla Rady Strategii Gospodarczej, luty 1996, s. 9.

nie funduszy pomocowych UE oraz napływ zagranicznego, zainteresowanego rozwojem przetwórstwa rolno-spożywczego oraz rozwojem różnych usług staje się warunkiem *sine qua non*⁴⁵.

DISTINCTIVE FEATURES AND EFFECTS OF
RESTRUCTURATION OF THE BI-POLAR POLISH
AGRICULTURE UNDER RECENT SYSTEM TRANSFORMATION

S u m m a r y

The agriculture of ZZiP (North and West Territories of Poland) undergoes double redevelopment. The first one, 1945 - 1958, is connected with settlement and farm implements after the war and consists in the experiment of basing agriculture on the socialized property; it was continued to 1989. The second one is being performed at present and its content is the privatization of public properties and shaping, once again, new agrarian structure based on family farms. Considering the results of the socialization process it seems indispensable to adopt the State control (in the period of transition) over the rebuilding of agriculture and accumulation – for the benefit of its development in order to consolidate its economical and national identity through a system of preferences and allowances.

⁴⁵ W. Herer, W. Sadowski, *Makroekonomiczne uwarunkowania modernizacji rolnictwa polskiego*, w: *Polityka rolno...*, s. 17.